

Мистецькі біографії

ПЕТРО КРАЛЮК

БОРИС ТЕН

Харків
«ФОЛІО»
2025

МІЖ СЦІЛЛОЮ І ХАРІБДОЮ: ЖИТТЄВІ Й ТВОРЧІ ШЛЯХИ БОРИСА ТЕНА

Микола Васильович Хомичевський мав не один псевдонім. Але найулюбленішим став «Борис Тен». Цей псевдонім, зрештою, часто заміняв йому прізвище. Навіть його дружина користувалася ним. І під цим псевдонімом Микола Хомичевський увійшов в історію.

Псевдонім «Борис Тен» має глибокий символізм. І водночас є показником самоідентифікації її носія. З одного боку, це звернення до античних часів, часів Гомера — коли елліни іменували Дніпро Бористеном. А з іншого боку — Бористен-Дніпро — найбільша річка України, навіть її символ. Тобто псевдо «Борис Тен» поєднує високу античну культуру й культуру українську. Поєднання, яке було в нашій історії, яке протягом століть впливало на нас. І яке ми... лінуємося (чи не хочемо?) осмислювати. Борис Тен це поєднання осмислював, указував на численні «сліди» Античності в українській культурі. Мистецтвознавець Дмитро Степовик, який чимало спілкувався з Борисом Теном, писав про нього:

«На думку Миколи Васильовича, вплив античної культури на літературу й мистецтво східних слов'ян, зокрема українців, вивчений недостатньо, а тому й недооцінений. І все через те, що елементи античності прийшли на Україну опосередковано: до XVI ст. — через Візантію, а з XVI ст. — через країни Заходу. У мистецтві Ренесансу й бароко античність була у великій пошані. І мистецтво України тут не становить жодного винятку, хіба що античні персонажі набували близького до національної психології трактування або ж піддавалися фольклоризації.

Цю свою тезу Микола Васильович підтверджував, в основному, прикладами з літератури — поемічної, життєвої, панегіричної»¹.

Не дивно, що головною справою життя Бориса Тена став переклад епічних поем Гомера «Іліади» й «Одіссеї» українською мовою. І цю справу він завершив достойно.

Про Бориса Тена, чи то Миколу Васильовича Хомичевського, можна було б написати захопливий і повчальний роман — наскільки різнобарвною, любовно-романтичною, а часто й таємничою є його біографія. Це «сучасна одіссея». Зрештою, сам письменник порівнював себе з Одисеєм, який зумів уникнути небезпек на своєму шляху:

*«Мов Одіссея в хлані вировій,
На схід далекий і на захід дальній
В сліпій неподоланості безжальній
Тебе заносив буйний буревій.*

*Але куди б не вплив човен твій,
Який не вабив берег безпечальний, —
З джерел чужинних струмені кришталіні
Служить не вміли спраглості твоїй.*

*І скрізь ти відчував, як промінь з неба,
Що вірна Пенелопа жде на тебе,
І до Вітчизни снилися стежки.*

*І хоч які були вони важкі,
Добрів ти все ж до прадідної хати,
Щоб хоч поріг її поцілувати»².*

¹ Степовик Д. Закоханий у класику. Жадань і задумів неспокій: З творчої спадщини Бориса Тена: Вірші, переклади, статті, листи, спогади. Київ, 1988. С. 362.

² Борис Тен. Зоряні сади. Київ, 1970. С. 33.

Звісно, Борису Тену доводилося йти на домовленості із «зовнішніми силами». Однак, попри це, він простував власним шляхом — тим, який уважав правильним, таким, на який спрямовувала його совість і «внутрішнє чуття», інтуїція.

Однак нашим письменникам до такої Одиссеї руки не доходять. Є ж більш «актуальні» теми. Навіщо займатися якоюсь «минулою» та висококультурною людиною, до рівня якої важко піднятися¹.

Борис Тен посідає особливе місце в українській культурі ХХ ст. Особливе в тому сенсі, що він ніби остеронь стояв від «основних груп» її діячів. З одного боку, він не належав до тих, які пішли на службу до радянської влади й так чи інакше сприяли її чи то становленню, чи зміцненню — як-от Микола Хвильовий, Олександр Довженко, Павло Тичина, Максим Рильський, Олександр Корнійчук, Олесь Гончар тощо. Так, безперечно, ці люди відіграли

¹ На жаль, доводиться констатувати, що життя й творчість Бориса Тена вивчені недостатньо. Оригінальні твори письменника й різноманітні матеріали, що стосуються його життя, уміщені в збірниках «Жадань і задумів неспокій: З творчої спадщини Бориса Тена: Вірші, переклади, статті, листи, спогади» (Київ, 1988) та «Борис Тен. Скороминутих років буревій. Літературна спадщина. Спогади про Бориса Тена. Документи» (Рівне, 1998). Біографію Бориса Тена спробував укласти Віталій Єремєєв. Див.: Єремєєв В. Борис Тен (Микола Васильович Хомичевський): коротка біографія. Житомир, 2005. Цей самий автор уклав збірку неопублікованих поетичних творів Бориса Тена «Таємна сповідь» (Житомир, 1997). Щоправда, це цікаве видання вийшло мізерним накладом і є маловідомим. Віталій Єремєєв також є автором низки статей, які стосуються різних аспектів біографії Бориса Тена, зокрема його священницької діяльності, інтимних стосунків тощо. Реконструкцію таких сторінок біографії Бориса Тена, як його священницька діяльність та перебування в сталінському Дальлазі, на основі документальних даних здійснив Гурій Бухало (Див.: Борис Тен. Скороминутих років буревій. Літературна спадщина. Спогади про Бориса Тена. Документи. С. 84–95). До висвітлення окремих сторінок біографії Бориса Тена і його творчості зверталися у своїх статтях Петро Білоус, Віктор Вербич, Григорій Зленко, Володимир Рожко, Ірина Преловська та інші.

певну (і неабияку!) роль у розвитку та збереженні української ідентичності. Але вони чи то добровільно, чи то примусово уклали угоду з «червоним дияволом».

Були культурні діячі, які виявилися «недостатньо радянськими», а то й «ворожими». І їх репресували в 30-ті роки ХХ ст. Це представники Розстріляного відродження — Валер'ян Підмогильний, Микола Куліш, Євген Плужник, Микола Зеров, Лесь Курбас, художники-бойчукісти тощо.

Зрештою, маємо культурних діячів, які опинилися поза сферою впливу радянської влади або не пішли на співробітництво з нею, емігрувавши з СРСР. Переважно до них належать представники української діаспори — Улас Самчук, Юрій Горліс-Горський, Іван Багряний, письменники Празької школи тощо. Існували, звісно, нюанси, «хитання» з боку цих нерадянських чи навіть антирадянських діячів. Однак у кінцевому підсумку вони опинилися в стані протистояння з СРСР.

Звісно, цей поділ дещо умовний. Окремі культурні діячі не зовсім вкладаються в рамки цієї класифікації. До них, власне, і варто віднести Бориса Тена. Він не виїхав з Радянського Союзу, не опинився в еміграції (хоча, схоже, міг це зробити). Але й не сприймав радянську владу, намагався дистанціюватися від неї. Ніколи не належав до членів компартії, не був включений до складу номенклатури. На початках існування радянської влади в Україні, у 20-ті роки, Борис Тен належав до чільних діячів Української автокефальної православної церкви, за що й був репресований та потрапив до гулагівського табору. Йому доводилося йти на компроміси, щоб вижити. Однак у своїй діяльності Борис Тен намагався передусім культивувати речі, які мали «український потенціал», у міру сил ігноруючи радянщину.

Ось один показовий штрих до його біографії. За спогадами художника Василя Кондратюка, який працював

у Житомирському драматичному театрі, Бориса Тена як висококваліфікованого спеціаліста, члена театральної художньої ради запрошували на обговорення вистав перед прем'єрами. Він, попри свій поважний вік, мав світлий розум і давав блискучий аналіз режисури, гри акторів, музичного й художнього оформлення театральних постановок. Проте на розбір ідейних вистав, зокрема про Володимира Леніна, Борис Тен не з'являвся. Знаходив для цього причини.

Або ще один приклад. В особистому архіві Бориса Тена зберігався один, здавалось, неважливий документ — програма лекторію для молоді Житомирського музичного училища ім. В. С. Косенка за 1950 рік¹. За цією програмою передбачалися такі лекції: «Про працю товариша Сталіна “Щодо марксизму в мовознавстві”» (ну як же майбутнім музикантам без такої «важливої» праці; тим паче, що в той час розпочалася чергова кампанія, яка передбачала боротьбу за чистоту марксизму в галузі мовознавства), «Атомна енергія та її використання» (теж дуже «потрібна» лекція для майбутніх музикантів, оскільки незадовго перед тим, у 1949 р., Радянський Союз випробував атомну бомбу), «Міжнародне становище» (це традиційна лекція в ті часи в різних лекторіях), «М. І. Глінка» (як же без такого російського композитора!), «Художня література як засіб комуністичного виховання» (теж «потрібна» лекція для майбутніх музикантів), «Образ Й. В. Сталіна в народній творчості» (без коментарів), «Радянські композитори-пісенники» (це хоч стосується музики). Але серед цих лекцій була одна (!) про видатних українських композиторів Миколу Лисенка й Миколу Леонтовича. І читав її Микола Хомичевський! Цей лекторій ніби віддзеркалює позицію Бориса Тена. Він згоджується на пристосування

¹ Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі — РОКМ). НДФ-13106.

до радянської системи, але проводить свою українську лінію.

Симптоматично також, що ряд учнів Бориса Тена опинилися в таборі дисидентів-шістдесятників. Це Євген Концевич, брати Анатолій і Валерій Шевчуки. Як говорив автору Валерій Шевчук, Борис Тен демонстрував їм своє неприйняття радянськості. Інша річ, що робив це обережно. Життя його багато чого навчило. Він чудово розумів, що перебуває на контролі в співробітників радянських спецслужб. Навіть знав людей, які доносили на нього.

Не без того, що Борис Тен, перебуваючи чи то в Гулазі, чи то на державній службі, мусив був здійснювати певні ритуальні дії — керовані ним хори виконували ідейні пісні, до деяких з таких пісень він писав музику, ідейні «вкраплення» робив у поодиноких своїх статтях та опублікованих поетичних творах. Доводилося також перекладати ідейні твори радянських і зарубіжних авторів. Деякі люди, які знали Бориса Тена, говорили автору, що він у розмовах із донощиками (а таких не бракувало!) спеціально переходив на «радянські теми». Такі були правила гри. Але граючи в цю гру з владою, Борис Тен робив свою нерадянську справу.

Коли після його смерті на житомирському будинку, де пройшла значна частина життя цього культурного діяча, повісили меморіальну дошку, то написали на ній: «Радянський письменник». Проте Валерій Шевчук, уже відомий на той час прозаїк, заявив: він не прибуде на відкриття цієї дошки, якщо на ній буде напис «радянський». Тоді ще існував СРСР, але почалася перебудова й дедалі більше давали про себе знати «нерадянські настрої». Щоб не було скандалу, довелося на цій меморіальній дошці замазати напис «радянський». Цей факт по-своєму промовистий.

Борис Тен, перебуваючи в опозиції до радянської влади, усе ж намагався відкрито не конфліктувати з нею. Той самий Валерій Шевчук у розмові з автором згадував, що

не приймав такого конформізму свого вчителя, але з розумінням і без осудження ставився до цього.

Звісно, радянська влада відплачувала Борису Тену за таку позицію — і репресіями, про що вже йшлося, і невизнанням. Він, наприклад, так і не отримав Шевченківської премії, хоча мав підтримку з боку відомих українських культурних діячів. З великим «скрипом» (і то не з першого разу) дісталася йому премія імені Максима Рильського за перекладацьку діяльність. Людмила Журавська розповідала авторові, що її чоловік Анатолій Журавський, який уклав збірку «Жадань і задумів неспокій: З творчої спадщини Бориса Тена: Вірші, переклади, статті, листи, спогади» (1988), навчаючись у Київському інституті театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого, хотів написати дипломну роботу про театральну діяльність Бориса Тена, однак йому не дали цього зробити. Також Борис Тен не мав змоги здійснювати поїздки за кордон — хоча такі не завадили йому як перекладачу. Тобто митець був міцно заблокований радянською владою.

Борису Тену доводилося «проходити між Сциллою і Харібдою». Він умів «грати в шахи» з владою — коли треба, змовчати; не демонструвати своєї позиції; уникати конфліктів... А то й приховувати деякі речі. Наприклад, навіть із близькими людьми Борис Тен уникав говорити про своє минуле, про своїх батьків, які належали до священницьких родин. Через таке приховування, конспірацію, замовчування ми маємо «білі плями» в його біографії. Чи вдасться розібратися з ними?..

Зараз же будемо реконструювати біографію митця, не лише посилаючись на доступні нам матеріали, спогади, а й намагаючись прочитати «між рядками» приховане в його творах.

ЗМІСТ

Між Сціллою і Харібдою: життєві й творчі шляхи Бориса Тена.	3
Рідний поріг	10
Роки навчання	39
Революція, що змінила долю	51
Священник	71
Поет	91
Любов і ГУЛАГ	106
Вижити в часи воєнного лихоліття	127
Тиха житомирська гавань?	145
Радянський, нерадянський, антирадянський?	172
Приховані стежки «Зоряних садів»	194
Справа життя	212